

УДК 342.4 (497.11) "1804/1813"

УСТАВНО ПИТАЊЕ У УСТАНИЧКОЈ СРБИЈИ 1804-1813.

Апстракт: Овај чланак, писан за скуп у организацији Историјског архива Ниш, а поводом двестогодишњице Првог српског устанка, није прилика да се научно обрађују и разрешавају многа питања везана за назначену тему. У тексту се приказују услови у којима се наметало и решавало уставно питање, политички фактори који су га кроз борбу или компромисом решавали, као и садржај уставних аката из 1808. и 1811. године. Овом приликом се неће улазити у расправу о појединим питањима за која се још увек у нашој историографији налазе различита решења.

Кључне речи: Устанак, Карађорђе, Правитељствујушчи совјет, старешине, војводе, уставно питање, уставни акти, 1808. година, 1811. година.

I

Уставно питање у Устаничкој Србији у једном свом сегменту (питање јавне власти, врховне, централне и подручне организације власти и њиховом односу, питање њених вршилаца и уопште функционисања) поставља се и разрешава све време трајања устаничке државне творевине од 1804–1813. године. Ако Устанком хоће и треба да се елиминише турска власт у Београдском пашалуку, онда се са првим успесима поставља питање ко ће је и у којој форми преузети и вршити. И то не само у војном погледу, него, што је за уставно питање значајније, у цивилном, без обзира што се у почет-

ку Устанка, па и читавом његовом трајању, тешко могла правити разлика и у организационом и у функционалном смислу између војне и цивилне власти, уз разумљив примат војне власти. Успешан ток устаничких офанзива је у први план, што се државности Устаничке Србије тиче, поставио питање како ће се формирати и како ће функционисати српска власт на територији ослобођеној од Турака.

Буна на дахије и Устанак против централне турске власти могли су само посматрано са стране представљати борбу српског народа са различитим циљевима и различитим карактером. За српски народ се та дилема ни-

је постављала од оног момента када је он био спреман на општу борбу против турске власти. За његове предводнике у тој борби и његову свештеничко-калуђерску интелигенцију, 1804. година је представљала почетак ослободилачке борбе са национално-ослободилачким циљевима и друштвено-револуционарним садржајем, дакле ослобођење у политичком и економском смислу од дотадашњег турског господства у било ком виду (дахијског насиља или толерантног турског феудализма на заласку).

Питање односа према турској власти поставило се одмах као питање мере у којој ће она бити отклоњена или ограничена. Мера сужавања или збацивања турске власти, зависно од резултата устаничке борбе, имала је алтернативу: ширење самоуправне организације или изграђивање независне устаничке власти. У једном или другом случају у ослобођеној Србији не би био исти носилац појединих функција власти, која је отцепљењем од турске власти настајала. Кома ће припасти власт у ослобођеној Србији, умногоме је зависило и од друштвених припрема за устанак, извршених у другој половини XVIII века. Припреме су резултирале из насталих нових друштвених супротности у самом српском народу. Те нове противуречности чији су се носиоци могли наћи заједно у ослободилачкој борби нису могле бити заједно основа да се устаничка власт у насталој независној Србији може оформити кроз економски и политички, друштвени развитак као државна творевина, држава изнутра. Еманципација од турске власти је спољно питање настанка Устаничке Србије, а потреба да се сачува интерес и положај друштвено носећих, економских и политичких снага је стече-

ну власт, ослобађањем од Турака, претварало и афирмисало као државну власт. Тај процес неће бити завршен до 1813. године, трајаће све до 1830. године, када ће она власт која је преузела самоуправу бити израз унутрашњих противуречности на релацији обогатоног старешинског слоја и слоја сеоских трговаца и осиромашених сељака. Зато и уставно питање од 1804–1813. године има тако узан простор (врховна власт, њена организација и однос са подручним властима), док ће се тек после 1830. године уставно питање поставити у свом пуном значењу основе друштвеног и државног поретка.

Стварање независне Србије у великим ратним напорима нужно је довело и до њеног сопственог, самосталног изграђивања друштвеног и политичког уређења. У поретку који се тек изграђивао оцртавале су се нове друштвене супротности које су довеле и до сукоба власти. Борба око власти је најпре имала фактичком ситуацијом условљене токове, поготову у времену када је одметничка дахијска владавина, коју ни турска централна власт није признавала, устаницима гарантовала подршку Порте и када су у тој борби против јаничара устаници имали перспективу да ће макар моћи да поврате самоуправне повластице које им је крајем XVIII века Порта гарантовала, а јаничари одмах по повратку укинули. Када је 1805. године дошло до неуспеха у преговорима између устаника и Порте и првог сукоба са централном турском влашћу, превазиђене су и могућности увођења самоуправе, иза којих, док су били у изгледу, стоје сасвим друге друштвене снаге, него што су стајале иза самоуправних повластица и њима биле заштићене. Борбу за власт у ослобођеним кра-

јевима компликује израстање и војног командног кадра (војвода и буљубаша), који се у ратним условима итекако сматрао позваним да одлучује у свим битним питањима, фактички преузимајући функције које су до тада имали нахијски и кнежински кнезови. У таквим околностима најпре ће доћи до фактичког настанка српских врховних и подручних власти, а затим и до формалноправног решавања њиховог положаја и односа, решавања уставног питања.

II

Уставно питање у Устаничкој Србији поставља се већ са избором првих органа врховне власти, Карађорђа као вође I српског устанка 1804. године у Орашцу и Правитељствујушчег совјета 1805. године у Борку. Њиховим настанком започела је и формална борба око врховне и централне власти у Србији, два органа српске врховне власти настоје да врховну власт у целости преузму за себе и себи потчине све друге власти. Сложеност ове борба се тек отварала и треба видети у којим се условима одвијала.

Ширину овом питању српских власти и односа између њих у Србији (Београдском пашалуку), која се постепено све више ослобађала турске власти, дали су већ присутни, друштвеним променама и новим односима израсли старешински слој, нахијски и кнежински кнезови и сеоски кметови и кнезови, који су заједно са сеоским трговцима, израслим и мимо старешинског слоја, извршили друштвене припреме за општу оружану борбу. Без ових друштвених припрема, упркос многим војним и политичким искуствима, нахија, кнежина и село нису биле спремне за ослободи-

лачку борбу и раскидање феудалних односа, а нахија, кнежина и село су управо ту борбу све време носили.

Овај нижи старешински слој је преко самоуправних повластица, које је српски народ добио крајем XVIII века, а старешине их највише искористиле (самостално прикупљање порезе, законске наплате осталих дажбина, суђење ситнијих спорова између Срба, представљање нахија пред муселимима и кадијама као турским управно-финансијским и судским органима у нахијама, слобода трговине, обезбеђење имовинске сигурности), стицао и зато пре Устанка једини имао искуства у обављању општих послова и делова појединих функција власти (финансијске, судске). Ову најнижу степену ка самосталности и сопственој државности (самоуправне повластице) овај слој је програмски прескакао преко залагања за самоуправу старајући се да и Турска и европске силе пораде на давању самоуправе Србима у Београдском пашалуку, што јесте виши степен самосталног обављања функција власти, него што је српски народ имао када је ферманима (1793/94. и 1796. године) добијао самоуправне повластице.

Сужавање или збацивање турских власти отворило је питање коме ће у ослобођеној Србији припасти власт. С обзиром на то да је до Устанка овај слој старешина, који је осетио благодети самоуправних повластица, а њиховим укидањем, самим чином успостављања јаничарске одметничке владавине се осетио угроженим, знатно био препознатљив у преговорима са Турцима и присутан у ратним операцијама и ратним плановима и циљевима, врло рано је испољио у успостављању и проширењу српских власти тенденцију повратка на стање пре

Устанка, снажећи нахијски сепаратизам и најављајући своју јачу политичку улогу. Та тенденција нахијске опозиције је и у даљим војним напорима за самоуправну или независну Србију, била пресудна за развитак политичких односа и државности и са њом се, као једним од фактора за уставно споразумевање или уставне борбе, врло дуго сукобљавало. После Другог српског устанка ће такође бити присутна.

Крајем XVIII века Србима у Београдском пашалуку су проширене самоуправне повластице, тако да се захваљујући њима дефинитивно обликују у оквирима села, кнежина и нахија услови за мирнији привредни и политички живот и толерантнији однос турских власти. Срби имају сопствене органе, сеоске и кнежинске скупштине, сеоског кнеза и кмета, кнежинског кнеза и нахијског (оборкнеза) који пред нахијским турским органима представљају Србе и заступају и штите њихове интересе. На нахије се резивао порез, а нахијски су га кнежеви распоређивали на кнежине у оквирима својих нахија, а кнежински кнежеви на села у својој кнежини. На челу Пашалука био је везир, који је преко највишег турског управног органа у нахији, муселима, саопштавао своје наредбе српским органима и представницима. Наведени српски органи су били оквир окупљања и представљања Срба, који пре Устанка није превазиђен. Покушаји да се уведу орган који би представљао цео српски народ, врховни српски кнез, нису успели, и то не зато што Турци нису били спремни на сарадњу са Србима на нивоу целог Пашалука, него што су томе отпор пружили нахијски кнезови, који су иначе имали "као највиши органи српске самоуправе" првенство

у обављању најважнијих функција, значајан друштвени положај и економске привилегије.

Уступци који су у виду самоуправних повластица дати српском народу били су диктирани потребом мира и реда у Београдском пашалуку и његовом одбраном од јаничарског одметништва. Несигурност Београдског пашалука могла се је макар не повећавати сукобом Срба с турским органима приликом сакупљања пореза и других дажбина. Срби, односно њихове старешине почеле су већ са првим повластицама сами сакупљати порез и друге дажбине, унапред одређене и по врсти и по количини и предавати их турским органима. Карактер и турских власти и економског терета српског народа тиме се није променио. Тек ће "данак одсеком" у програмским најавама самоуправе и у њеним фактичким и формалним остварењима омогућити промену друштвено-економског система и зато се мора правити разлика између самоуправних повластица и самоуправе. Ту разлику ће најбоље повући Мирослав Ђорђевић већ у свом пионирском раду на ту тему (*Питање самоуправе Србије 1791-1830 године*) штампаног 1972. године. Данак одсеком представља стварну материјалну, економску подлогу политичке самоуправе, закључак је Мирослава Ђорђевића, после дубље анализе и садржаја самоуправних повластица и програмских најава самоуправе 1791. године, као и фактичког остварења самоуправе од 1815. до 1830. године и формалог признања самоуправе хатишерифима из 1830. и 1833. године. У једној јединственој суми обештећује се Порта у свим својим потраживањима, а та јединствена сума се "откачиње" од својих првобитних извора и друштвено-економ-

ске основице (феудалног односа), те српски народ може у својој земљи да изграђује односе сходно условима свог сопственог развитака и својим тежњама. На тој основи, плаћањем данка одсеком је постигнуто и формално укидање феудалног односа у Србији.

За нашу тему из свих разматрања самоуправних повластица српског народа у Београдском пашалуку само је један сегмент упутан, најважнији. То је одговор на питање: како је српски народ прошао у коришћењу привилегија које му је Porta крајем XVIII века дала, а које нису биле мале и још су се фактички и проширивале? Одговор садржи генезу посебних интереса и друштвених супротности на страни нахијско - кнежинског старешинског слоја који је од српског народа преузео привилегије, па српски народ није добио оно што је могао признавањем самоуправних повластица добити. На тој основи ће овај старешински слој друштвено знатно ојачати, па ће у фактичком преузимању власти и изграђивању сопствене државности током Првог устанка, а и касније, одиграти вишеструко значајну улогу.

По својој садржини самоуправне повластице се могу свести на преносење прикупљања пореза на српске старешине, увођење законске наплате осталих дажбина, обезбеђење слободе трговине, обезбеђење имовинске сигурности, слободно подизање цркава и манастира, могућност успостављања српске народне војске за одбрану Пашалука. Тиме се установљава нови однос представника нахијске, кнежинске и сеоске самоуправе са органима турске власти у самом Београдском пашалуку. И ништа више. На српске органе преносе се делови појединих државних функција, које су дотад вршили турски органи или потврђују не-

ке привилегије које је српски народ већ раније имао. Обележавајући суштинску разлику између питања самоуправних повластица и питања самоуправе из програма 1791. године, Мирослав Ђорђевић ће навести: "Самоуправне повластице су појединачни уступци у оквиру турске владавине (у оквиру функција турске власти) и поретка који је увела (у оквиру дажбинског система), уступци који не задиру у саму ту владавину и поредак".¹ Самоуправне повластице не задиру у однос српског народа и Турске, не решавају спољашње питање.

Привилегије које је српски народ добио, приграбиле су његове старешине. Прикупљање пореза од стране српских старешина могло је значити за српски народ смањење терета и равномернију, солидарнију расподелу терета у селима или између села у оквиру кнежина. Уместо тога, прелазак скупљања феудалних и других дажбина у руке српских старешина значао је даље економско јачање слоја сеоских трговаца, првенствено трговаца из редова старешина. Старешински слој долази брзо и често до средстава за даље богаћење ширењем своје трговачке делатности, па се у томе види интерес и настојање да се редовно прикупља порез и друге дажбине, да се редовно и брзо предаје новац од нижих старешина вишим. Слој нахијских кнезова се у томе нарочито обогатио и ојачао, повезујући се трговачким ортаклуком са трговцима изван старешинског слоја, јер су слобода трговине и имовинска сигурност из фонда самоуправних повластица, уз шире друштвене услове, допринели развиту сеоске буржоазије и мимо

¹ М. Ђорђевић, *Питање самоуправе Србије 1791-1830*, Београд 1972, 48.

старешинског слоја. Старешине, односно трговци који су се налазили на положајима органа српске власти, са великим угледом и заштитом су зато и буну на дахије, како је Устанак започео, радо подржали осетивши се угроженим дахијским атаком на самоуправне властице и њихове представнике, са надом да ће се решењем дахијског питања, вратити на стање пре њиховог одметања, вратити на самоуправне властице. Широка подршка слоја нахијских, кнежинских и сеоских старешина (фигурира њихов број од око 2000) дала је и ширину и силину Устанку, али се у новим условима ослободилачке борбе и револуционарног замаха, неће поставити питање враћања на самоуправне властице, него ће се решење тражити између самоуправе и независности Устаничке Србије.

Проширење самоуправних властица српског народа у Београдском пашалуку крајем XVIII века, и формално, а још више фактички, имало је у виду и положај врховног српског кнеза, који би се налазио поред везира и који би на нивоу Пашалука представљао цео српски народ. У преговорима око самоуправних властица између српских и турских старешина показало се да је турска страна била спремнија да се такав положај uvede, него што је српска страна била спремна да га прихвати. Слој најкрупнијих српских старешина, оборкнезови (нахијски кнезови) није хтео да изнад себе има виши српски орган, на који би се, извесно, пренеле њихове привилегије задобијене спровођењем самоуправних властице.

Исход Устанка у коме се поставило питање коме ће припасти власт у ослобођеној Србији, без обзира да ли се питање односа са Турском решава-

ло увођењем самоуправе или задобијањем независности, није, дакле, ишло на руку слоју нахијских старешина. Њима су једино одговарале самоуправне властице. Како се питање повратка на самоуправне властице није постављало (последњи спомен је у представци од априла 1805. год.) првенствено због успеха у ослободилачкој борби (и питање самоуправе се није у почетку озбиљно од стране устаника разматрало, рекло би се све до 8. тачке Букурешког уговора о миру, која га је наметнула, а војни неуспеси учинили задовољавајућим), друштвени и политички значај овог слоја као да је опадао, уколико се неки од њих (не у великом броју) нису истакли као војне старешине. У самосталној изградњи друштвеног и политичког поретка Устаничке Србије и борбама око власти и покушајима њеног уставног решавања, није се могао занемарити значај овог првобитног српског старешинског слоја, на који се народ навикао, ма колико он у ратним условима бивао потискиван војностарешинским слојем (војводе и команданти) или централистичком струјом самог Карађорђа. Њихово искуство у обављању општих послова и функција власти било је потребно младој српској држави.

III

Карађорђе је, као за врховни војни старешина, почео да решава, осим војних, и сва остала питања живота и односа у новим условима или стварајући те нове услове. Тешко је било одвојити војну од цивилне власти, војне од цивилних функција, кад је све подређено ратним напорима и акцијама. Структура војних власти, с обзиром на то да Први српски устанак представља само крајњи прасак народне решености и акције, и да се одсудни су-

коб од 1804. године неминовно приближава и врло брзо, распростире и умножава, али и диференцира. Уз Карађорђа, крупније војне старешине у својим областима које предводе, у рату преузимају и војну и цивилну власт у целости, јер, како закључује Стојан Новаковић, "у времену у ком је сила једини главни извор власти", "...у први мах по свим побуњеним крајевима устаничке војводе (или и кнезови) биле су и војнички, и политички, донекле и судски и финансијски управници".²

Ускоро су политичке снаге Устаничке Србије у овом ратном времену, чак и пре него се буна на дахије уздигла на ниво Устанка против турске централне власти, почеле да се окупљају и према интересима и политичким циљевима и да се сукобљавају, да зазиру једни од других. Што је борба против централне турске власти извеснија, а расположење и спремност народних маса за ту борбу видљивија у свакој сфери народне решености на напоре који их очекују, нахијска опозиција се све више обједињује, и политички и територијално. Међутим, самоуправне повластице из предахијског времена, које кнезовима највише одговарају и којима се они надају, све су даље од могућности поновног враћања српског народа на те предустаничке позиције. Истовремено, слој новонасталих војних старешина преузима водећу војну и политичку власт, задобијене економске позиције их још више уздижу на ниво одлучујућих фактора у преузимању и вршењу функција. Исто тако, тај слој има одлучујућу улогу и у успостављању и одржавању свих услова за сталне

борбе на сва три фронта сукоба са Турцима, плус дипломатских односа у које улазе без искуства, више инстинктивно и емотивно. Тако се формирао, сасвим нормално за ратне услове, слој војних старешина уз Карађорђа као врховног војног старешину, који је настојао да се нађе из центра, из Шумадије, у право време на најугроженијим фронтима и помогне у борби. Међу њима био је један број од раније истакнутих нахијских кнезова, који су традиционално у неким крајевима и међу Србима и међу Турцима били познати и поштовани, али је било и нових, директно израслих на војним припремама и војним акцијама, на војним успесима, који нису само представљали основу за њихово војно старешинство и предводништво у борбама, него и за економско израстање и богаћење, начинима које је рат омогућавао или диктирао (пљачка, подела плена, обезбеђење војних потреба – оружје, муниција, храна, одећа). Овај слој војних старешина, у врху не тако бројан, неће остати јединствен из више разлога (сви су разлози последице рата). У почетку Устанка показале се нека заједничка својства по којима ће овај војностарешински слој бити јединствен и који ће се понашати идентично, па је изгледало да ће и даље остати јединствен, да ће деловати јединствено и у ратним и у цивилним односима (у ратним и државним питањима), поготову што им је порекло исто. "Нове српске старешине" или "старешине првог реда" настајале су из исте друштвене групе, "вођи устанка нису били првенствено кнезови, него "газде"³ које су биле из

² С. Новаковић, *Васкрс државе српске*, Београд 1954, 143.

³ Д. Јанковић, *Српска држава Првог устанка*, Београд 1984; М. Вукићевић, *Личности Карађорђева и Милошева времена*, Време, 4-5,

реда кнезова, трговаца, попова, кмето-ва, или имућних људи који су имали добру баштину, задругу, доста стоке, воденице и друге приходе...". Порекло им је исто, већ препознатљиве војне предводнике, команданте, војводе, господаре именовао је Карађорђе. Занесен борбом 1804. и 1805. године, у преломним моментима те борбе и њеним различитим перспективама и могућностима, уз настојање да свуда, на све фронтове стигне из своје централне Шумадије, окупиран проблемима дневних борби и сукоба, Карађорђе их је именовао првенствено руковођен интересима те борбе, не узимајући у обзир ниједан други критеријум. И још нешто им је у почетку било заједничко: коришћење ратних услова и свога ојачалог положаја у њима за задовољење старешинског посебног интереса, прекомерно богаћење, за шта су им се отварале вишеструке могућности. Све су старешине, израсле преко борбе са Турцима, имале најразноврсније могућности ванредног, нередовног богаћења: дажбинско питање (јер је народ продужио са плаћањем дажбина, оцењујући њихов значај за опште потребе рата, а и због делимичног предавања дажбинских прихода турским властима у 1804. и 1805.), пљачка турске имовине, приходи од преузетих скела и ђумрука, које су старешине заузеле свако у својој области, руска новчана помоћ која се делила међу старешинама. Вишкове од редовних дажбина и ванредне дажбине које су самовољно узимале, старешине су преузеле са позиција које су припале турским феудалцима и турској власти, преузимајући дакле и њихове приходе и њихове функције. Са ослобођењем нових подручја све је

IV, 1923; С. Јовановић, *Карађорђе и његове војводе*, 10.

прелазило у руке новог старешинског слоја.

То заједништво старешинског положаја и интереса трајало је кратко. У самом старешинском слоју долази до подвајања управо на линији односа према Карађорђу чим је врховни командант почео да најављује своје јачање мимо војних послова, у домену цивилне власти и заштите народних маса од самовољног понашања и притисака старешинског слоја. Владајућа група на челу са Карађорђем настојећи да различитим средствима учврсти своју власт, у ствари настоји да централизацијом власти учврсти јединство и одржава револуционарне тенденције. Сматрајући да немају господара над собом, издвојио се један број истакнутих старешина, разграничавајући се од Карађорђеове групе, и тиме разбијао јединство неопходно за остварење коначних ослободилачких циљева. Овакво политичко прегруписавање старешинског слоја већ у првим годинама Устанка, надаље се само усложњавало, нарочито када су поред унутрашњих разлога на то почели да делују и утицаји спољашњих чинилаца, према којима су се старешине различито опредељивале.

Противуречности у старешинском слоју и сукоби старешинских интереса одразиле су се и на различите тенденције у решавању уставног питања. Оне су се највише и најпре одразиле у покушајима фактичког решавања питања власти. Политичке снаге су се с једне стране груписале око Карађорђа, залажући се за централизацију власти, док се, с друге стране, старешинска опозиција у своме саставу све више усложњавала, иако је у основи неговала сепаратизам настојећи да се осамостали и што више сузбије Карађорђеу власт. Најопаснији

део старешинске опозиције није била више нахијска опозиција. Иако је преживела појаву новог, јачег војностарешинског слоја, у очекивању разрешења дахијског питања, са надом да ће се вратити на Мустаф-пашино време, нахијска опозиција је остала без својих некадашњих извора богаћења, а немајући за плачку турске имовине довољно прилика, посегла је за самовољним наметањем терета народу (кулук и други облици феудалне експлоатације). Карађорђе се на први глас незадовољства народног супротставио кулуку и другим оптерећењима феудалног типа, којим су старешине настојале да од народа што више извуку, и у томе је делимично и успевао. Опаснија старешинска група од нахијских старешина била је она која је, израстајући заједно са Карађорђевој групом, ојачала у борби против Карађорђевој групе и њихових централистичких настојања и мера. Врхунац неслоге и удара на тако неопходно јединство Србије било је јачање тенденција да се Карађорђе ограничи, пониклих у оквиру саме централне власти. У склопу овако разједињених политичких снага морала су се тражити уставна решења и подизати на ниво опште обавезујућих правила.

IV

Друштвена основа на којој се у Устанку вршило фактичко решавање питања власти, рано је добила и формална средства, установе кроз које су поједине старешинске групе могле заштитити своје посебне интересе. Поред Карађорђа који се наметнуо у ратним условима преко своје војне командне функције, већ 1805. године долази до формирања Правитељствујућег совјета сербског, колегијалног органа врховне, пре свега управне и судске власти. После избора Карађор-

ђа у Орашцу фебруара 1804. године, ово је био најдржавотворнији акт устаника у организационом смислу, његово оснивање даје форму борбама око власти, два органа врховне власти воде ту борбу. Борба се одвија преко подршке старешинских група Карађорђу односно Правитељствујућем совјету, било супротстављајући их, било уклапајући их у новооформљену хијерархију власти. Фактичка премоћ појединих старешина и даље ће одлучивати најважније питање, најчешће зависно од услова ратовања (стално треба имати у виду да се питање власти, па у вези са тим и покушаји фактичког решавања уставног питања, решавају у ратним условима), али сада је у одређеној новонасталој форми старешинска борба против Карађорђевој централизације и Карађорђевој атак на нахијски сепаратизам и старешинску опозицију у самој централној власти, добила лик преко односа Карађорђа и Совјета. У условима када питање уређења и функција Совјета више пута оживљава или се као такво намеће, отпочеле су изнова "оштре борбе око тога чије ће он оружје бити: старешина против Карађорђевој врховне власти, Карађорђевој централне власти против самовоље старешина, или пак тело које ће ограничавати и Карађорђа и нахијске старешине".⁴ Совјет је требало да као колегијални орган врховне власти ограничи Карађорђевој врховну власт, уколико се она успостави, а као орган који је хтео да централизује власт, нужно се сукобио са интересима нахијских старешина, па је више изражавао тенденцију нахијског сепаратистичког отпора према Карађорђевој централној власти. Тако је зависно од фактичког од-

⁴ М. Ђорђевић, С. Стојичић, *Државноправна историја српског народа*, Ниш 2002, 90.

носа међу старешинским групама могао бити употребљен за различите циљеве, уклапао се у та фактичка разрешења питања власти. Неспорно је да се Совјет "уредивши своју канцеларију, стане мешати у земаљске уредбе и старати се мало по мало да власт себи присвоји".⁵

Иако су неке старешине настојале да се Совјет потврди за највећу власт у земљи, а у тежњи да се ограничи Карађорђева врховна власт, ипак се и даље остајало на фактичком односу између појединих носилаца власти, са повременим јачањем позиција једне или друге стране, што је ипак у највећој мери зависило од војне ситуације. Упркос свему, Правитељствујушчи совјет, земаљска влада, се ни формално ни фактички није учврстио као врховна власт. Могућности јачања Совјета су се смањивале доношењем уставних аката 1808. и 1811. године, чије доношење је иницирао и спроводио Карађорђе.

V

У решавању питања власти у Устаничкој Србији, и врховне и подручне, осим наведених политичких фактора нова важна компонента јесте и однос између власти и народа. Мада нема о томе односу за период 1804-1813. много података, промена суштинског карактера власти (сопствена српска власт која атакује на елементе народне самоуправности) указује на пораст отпора народа таквој новој власти, нарочито због насилних мера и самовоље старешина којом су наступали, уздизајући ауторитет својој власти. У ратним условима изгледало

⁵ В. Караџић, *Историјски списи*, Београд 1984, Правитељствујушчи совјет сербски за времена Карађорђевића или отимање ондашњих великаша око власти, 13.

је у почетку да је то природан ток ствари.

Главна покретачка снага устанка за народне масе осим ослобођења од туђинске, турске власти, коју је мрзео и заштиту од ње видео у неким облицима народне власти кроз ширење самоуправних повластица, било је укидање феудалних односа. Када су збачени органи турске власти, што је народ разумео као насилно задовољење сопствених права, свргнут је и слој феудалних господара. "Врховна војна команда израстала је подизањем маса на устанак, развојем њихове борбе, подржавањем њиховог револуционарног замаха ради успешног вођења ослободилачког рата".⁶

Међутим, првих година устанка феудалне дажбине су и надаље редовно убиране, задржан је десетак, друга давања и работе, а народ је схватајући њихову важност за војне и опште потребе, уредно испуњавао обавезе, јер је борбу и схватао као своју сопствену ствар. Прихватао је да је и према Порти још увек, из тактичких разлога, све до коначног раскида односа, остала обавеза делимичног плаћања дажбина.

Народне масе још увек нису, у прелазном периоду током 1804. и 1805. године, пошто коначног раскида са феудализмом није било, а тактизирање према Порти је условило да се сакупљају и плаћају делимичне дажбине турским властима, биле забринуте појавама посебног интереса својих нових старешина. Војна обавеза и дисциплина, а у вези с тим и право старешина да се о томе старају и кажњавају их, народу нису личиле на старе-

⁶ М. Ђорђевић, *Политичка историја Србије XIX и XX века*, I, 1804-1813, Београд 1956, 187.

шинску самовољу, јер је све то наметала заједничка ослободилачка борба. А у међувремену један процес преображаја и нових супротности се већ одиграо, брзо и дефинитивно, површински истина, није се отишло у дубину са тим новим противуречностима, пошто је ратно стање и потреба сталне спремности за оружану борбу скоро елиминисала редован и непрекидан производни процес и трговину чинила несигурном и ризичном. Када су збачени органи турске власти, нове војне старешине, са великим заслугама у том чину, су преузеле све њихове дотадашње функције и себи узимале, чим се ослободе нова подручја, све редовне дажбине, мада и у међувремену нису биле само посредници у делимичном испуњавању обавеза према Порти, него су од прикупљених дажбина већ извлачиле личне користи.

Посебне тежње својих нових старешина, овако већ најављене, народ је почео да осећа непосредно после коначног прекида односа са Портом, када се упркос очекивањима ништа није смањивало ни у његовим редовним дажбинама, а повећавале се глобе и кулуци, иако је "свако о свом трошку војевао". Народне масе у посебним интересима својих старешина, који ће почети да их задовољавају и самовољним поступцима, пљачком и преузимањем турске имовине, заузимањем скела и ђумрука, наметањем нових ванредних дажбина и њиховим самовољним прикупљањем (при чему су се јављали оштри сукоби између старешина) нису сагледале опасност, сматрајући да су те борбе њихова лична ствар, позивајући их на измирење и одбацивање тих сукоба сада када је то споредно у односу на главну ствар, важно је да се "бијемо с Турцима"

подсећајући их да ту дужност треба озбиљније да врше, а да се ману борби за власт и престиж.

Али борба за власт између старешина и решавање питања врховне власти ускоро је добило и другу страну: заједничке мере старешина на учвршћењу њихове власти према народу. Све више настаје сужавање права дотадашњих народних органа, сеоских и кнежинских скупштина, на којима је народ расправљао и решавао сва питања, бирао своје кнезове, па могао и променити ако не раде оно што скупштина закључи. Народне органе и народну вољу неће старешине које су сопствену власт градиле на сили и позицијама које су преузеле од турских феудалаца и турских власти, одузимајући народу и оно што је стрпљиво изграђивао и задобијао, не помишљајући да се ослобођењем од турске власти нешто од тих позиција пренесе народу на нивоу кнежине или села, па и нахије. Нове старешине најпре ограничавају, а затим и укидају народну самоуправу. Народ губи права која је некад имао, па, иако је у борбу пошао не би ли свој живот ослободио изабљивања и насиља од стране мрске му турске власти, све више је трпео насиље нове сопствене власти.

Настојање старешина да се осамостале и учине независним од народног избора и контроле ограничио је народну самоуправу. Старешине настоје да управљају народом у сопственом интересу. Манифестације посебних интереса старешина биле су све изразитије и силом гарантоване. Своје економске позиције старешине су јачале притисцима и самовољним поступцима, учвршћујући тако своје позиције власти, а онда користиле позиције власти да би, најчешће њиховом

злоупотребом, јачали свој економски положај. Чак су и сеоски трговци (сеоска буржоазија), који су уз помоћ привилегија из самоуправних повластица у време пре Устанка само издвојили од сеоских маса, сада почели да се са њима сукобљавају, а како ратни услови нису погодвали трговини, почели су да се отимају око старешинских положаја, што је још више усложњавало старешинске борбе око власти и сваког извора прихода.

Незадовољство у народу се гомилао и постало чињеница са којом је морао да се суочи и Карађорђе, предузимајући мере на ограничењу старешинске самовоље, не само у претензијама за јачање власти, него и у недостојним мерама за задовољење похлепе и прекомерног богаћења.

Нарочито су се старешине осиле у 1807. години, после протеривања Турака из Београда, када су пљачке и куповине турских кућа и имања у бесцење, узели огромне размере. Народ је, незадовољан поступцима својих старешина и својим положајем, апеловао на Карађорђа, тражећи од њега да спречи старешине да даље чине такве невоље и насиља, па и у његово име, обавештавајући га да је народ сада још више угњетаван но под хахијама. Народ жели промене, жели чвршћу власт, јер су се старешине толико осиле да завиде један другоме на положају и богатству, а о беди у којој народ живи уопште не брине. У свему предњаче београдски властодршци, главне старешине, које су преко Совјета, користећи га као своје оруђе и свој бедем, заостриле односе и са Карађорђем, те је Карађорђе огорчен и на Совјет и на београдске старешине, намеравао да предузме суштинске промене.

VI

Борба око власти и нагађање око компромиса у организацији и надлежностима виших и нижих власти поново су постали актуелни, када се управо у време великих жалби народа Карађорђе осетио угроженим од сепаратизма нахијске опозиције. Кад су старешине осетиле да су заједничким мерама на учвршћењу власти према самом народу ојачале свој друштвени и политички положај, почеле су улазити у компромисе око врховне власти и део те структуре пружа подршку Карађорђу и његовим мерама на централизацији власти, јер у томе сагледава нове посебне материјалне интересе. Договор у Тополи закључен новембра 1808. године на позив Карађорђа, из кога резултира и прво формално решење питања власти и њихових надлежности, акти уставног значаја из 1808. године, указује на компромис у односима Карађорђа и Совјета, са циљем да се ови врховни органи учврсте према нахијској опозицији и опозицији крупнијих војних старешина у својим областима.

Уставни акти из 1808. године делимично су познати, односно сачувани су из акта Совјета и Карађорђа којим се обнародују донети закључци.

Акти из 1808. године дати су у виду изјава и заклетви старешина и Карађорђа и имају следећу садржину: 1. Совјет, "сви команданти, војводе, кнезови и сав народ" признају Карађорђа и његово законито потомство за првог и врховног српског предводитеља. 2. Карађорђе се својом изјавом обавезује да неће ништа радити мимо Совјета и да ће све заповести издавати преко Совјета и у договору са Совјетом. 3. Све остале старешине се обавезују да ће извршавати Карађорђево

наредбе и заповести које добијају преко Совјета, односно преко "первог од нахије коменданта", јер Совјет њему прослеђује све заповести и наредбе добијене од Карађорђа, те наредбе и заповести "први од нахије командант" издаје "на подчињене себи власнике", на "проче старешине у нахији". О извршењу овако добијених заповести извештај ће се подносити од нижих вишим старешинама односно Совјету (Прилог 1. Уставни акти из 1808. године).

Успостављен је однос између органа врховне власти, Карађорђа и Совјета и подручних власти, успостављена је хијерархија власти на челу са Карађорђем, коме се признаје наследност положаја врховног српског предводитеља, постигнут је компромис у организацији, надлежностима и функционисању виших и нижих органа власти.

VII

Ново унутрашње уређење Србије неће издржати пробу неуспешног ратовања 1809. године, као и нове сукобе у питањима спољних односа, које је неповољни војни положај устаника отворио. Најпре зато што су уставни акти од 1808. године једнострано проглашени од стране Карађорђа и његове политичке групе, а затим, и то што се наводно постигло као компромис није било довољно да промени фактички однос снага.

"Војна", која је у "Србији оног времена увек утишавала и спољне и унутрашње интриге", окончана је у јесен 1810. године и "интриге о власт оживе на ново с обе стране".⁷ Кара-

ђорђе је јануара 1811. године одлучно приступио оштријим мерама на учвршћењу своје власти, две године после уставних аката којима је постигао старешинско договарање, а сукоби се упркос томе појачали, отежавајући и само ратовање, натерали су га да изађе са спремљеним одлукама и захтевом да се тако припремљене одлуке прихвате и поштују, најављујући своју решеност да ће најстрожије кажњавати старешине које их се не би придржавале.

Старешинска скупштина одржана јануара 1811. године у Београду. Најпре је Карађорђе у дужем излагању (беседи) говорио о поводима за мере које намерава да спроведе. (Прилог 2. Карађорђе - Старешинама – 1811. године)

Тражећи обнову уставних аката из 1808. године Карађорђе инсистира, опет у форми изјава и заклетви, на потчињености старешина Совјету и вожду, подвлачећи признавање његовог наследног положаја врховног војда. Чланови Правитељствујушћег совјета изричу своје обавезе према Карађорђу, у чијој заклетви и изјави се уствари огледа потчињеност Совјета Карађорђевој врховној власти. (Прилог 3. – Чланови Правитељствујушћег совјета – Карађорђу)

После изјаве чланова Правитељствујушћег совјета изјаву су дале и заклетву верности, послушности и покорности Врховном вожду и његовом законитом потомству положили и остале старешине из народа које су биле на скупштини. (Прилог 4. – Старешине – Карађорђу)

У својој изјави Карађорђе наводи да неће ништа без споразума са Правитељствујушћим совјетом радити, али наглашава и своју врховну

⁷ Стојан Новаковић, *Уставно питање и закони Карађорђевог времена, 1805-1811*, Београд 1907, 71.

власт. (Прилог 5. - Карађорђе – Правитељствујушчем совјету)

Уставним актима из 1811. године установљена је нова организација Правитељствујушчег совјета, којом се потврђује подређени положај Совјета Карађорђевој врховној власти. Одвојен и посебно наглашен акт у групи уставних аката из 1811. године се односи на ту организацију и саставни је део претходног акта. У оквиру Совјета шест његових чланова је одређено за попечитеље (министре) са посебним ресорним надлежностима: војни послови, спољни послови, просвета, унутрашњи послови, правда и финансије. Мимо владе коју чине ових шест министара, од осталих чланова Совјета, заосталих из времена избора совјетника и новопостављених чланова Совјета, формиран је Велики Вилајетски суд. (Прилог 6. Уређење Правитељствујушчег совјета 1811. године)

Представка устаника из 1813. године, као конкретизација 8. тачке Бу-

курешког уговора о миру, упућена централној турској власти је управо садржала захтев о признавању организације власти која се у српској држави Првог српског устанка изградила – Вожд, Правитељствујушћи совјет и Земаљски суд, а који су формално уставним актима из 1811. године установљени. (Прилог 7. Устанички захтеви из 1813. године)

1815. године, после Другог српског устанка, све то се усменим договором Милоша и Марашли-Али паше обновило, иако ће у измењеним друштвеним и политичким околностима другачије функционисати.

УСТАВНИ АКТ ИЗ 1808.

[Правитељствујушчи Совјет Народни Сербски, Карађорђе Петровић, Верховни ком(ендант) и предводителъ Сербскога Народа]

[. . .] дајемо на знање како јесмо у договору у Тополи и у Београду држаном с врховним господарем и свим старешинама закључили и заклетвом взаимним потврдили како слъедује:

I. Совјет Народни, сви коменданти, војводе, кнезови и сав народ признајемо Господара Карађорђа Петровича и његово законо потомство за првог и врховног сербског предводителъа, којему се сви објешчавамо вјерни и његовој заповјести покорни бити; а он, Господар Георгије Петрович, објешчава се за сав народ отеческу бригу носити и Совјет Народни за врховни земље Суд препознавати.

II. Све заповјести издаваће Господар Ђорђе Петрович преко Совјета Народња и у договору са Совјетом Народним.

Свака иаредба која се закључи, ако ће на општу ползу да буде, то је нужно да се по заповести изврши онако као што је заповеђено. Ово другојачије не може бити док сваки чиновник и старешина не зна откуда ће заповест примити и кому ће одговор за свашта давати. Зато, дакле, даје се на знање сваком кому надлежи знати, да ће се од сад наредбе и заповести издавати од верховног господара преко Совјета Народњег. Совјет Народњи пак издавати ће заповест на првог од Нахије коменданта, који ће, после, примљену заповест на подчињене себи власнике издавати и од њих совершеније заповести изискивати, за које ће отвјет Совјету Народњем давати.

КАРАЂОРЂЕ - СТАРЕШИНАМА (1811)

Собраним по вољи мојеј господам комендантом, војводам, кнезовом и кметовом отеческоје моје поздравље

Ви сви посведневно очима гледате колико браћа наша ово седам година с врагом вјере наше борећи се драговољно оваку теготу подносе. А за што? За ослободити себе и нас от несносног њихова мученија. И всује време се приближава, да ми с њима заједно срећни останемо, живимо и потомке наше у благополучију оставимо. Но ево несреће, погибели и пропасти за све нас на концу овога нашега дјела. А како је то? рећи ћете. Јест непослушаније и непокорност к својему старијему.

Има између вас који за то и не знате. Но видећи ја таково непослушаније и непокорност вашу, из које погибел целого народа извире, која је мене до (очајанија?) довела. Тога ради учинио сам вас собрати се да изјавим и представим вам послушаније:

П е р в о. Како у Тополи 28-го новембра 1808 года закључено и потврђено писмено от мене Совјету и старешинама и от Совјета и старешина пак мени таково утвржденије издато. Ја се на оно позивљем и питам вас: јест ли таково утвржденије вам исполњено било, и зашто није? Хоћу одговор от свакога поособ.

Д р у г о. Ви добро знате да је Совјет верховна власт у земљи. Ви сте се, сви почти од онога ослушавали и не хотјели слушати. Питам: за што и чијим поведенијем ви тако поступате?

Т р е ћ е. Ја предвиђам да и саме старешине међу собом један другога опадате и један против другога нељубов и несогласије подижете, које се на далеко простире и из којег најеће зло бива.

Ч е т в р т о. Видим ја и то да сви ви почти, сваки в својем округу, почели сте бити деспотами и да ви, како Совјет Народни тако и мене, у ничем не слушате што је народња (полза?), но погибел и пропаст тражите.

П е т о . Видим и то да многи от вас, преко воље Совјета и воље моје, имате преписку изван земље, из чега бивају највеће смутње, замјешателства, несогласија и нељубов, а гди су ови, ту је погибел и пропаст обшча.

Ш е с т о . Ја сам се увек старао такове мутње гасити и утољати, и хоћу их истинно угасити, и који би не хтео драговољно, хоћу га преморати к тому.

Ја, аки истини попечитељ блага општенародња и Верховни Народа Вожд, предвидећи такове поступке ваше, из којих могу најгора слједствија воспосљедовати, учинио сам собраније ово, у којем хоћу и иштем от вас да учините вољу моју, а моја је воља да народ буде благополучан и ви с народом.

Предлагајући вам речи ове, које ништ' друго кромје благополучија народња за собом не носе, иштем от вас отговор закључителни, по којему могу ја внуреност земље наше и устројство у будушче заводити.

УСТАВНИ АКТИ ИЗ 1811.

[А] Чланови Правителствујушча совјета — Карађорђу

Како у Тополи в 1808 году 28 Новембра утвржденије закључено от вас к нами и от нас пак к вама, ми у данашњем соборном засједанију сви јединодушно у согласију оно обновителио утврждавамо и при оном остајемо бранити, зашчишчавати нам оказанују чест до конца жизни наше свјатјејше објешчавамо, на које и присјагу полагамо.

1. Ми Верховним Вождем нашим и народом наименовани члени Правителствујушча Совјета Народња [...] заклинјемо се [...] да ми хоћемо нашему верховному господару Георгији и отечеству вјерни бити и служити, њему совјетовати что благополучије народа изискује; хоћемо њему и његовим законим потомком свагда и у свако време шчистија и нешчистија вјерни и покорни бити. •

Никогда о поставленију другог верховног вожда, докле се он и његово потомство налази, нећемо ни мислити, ни говорити, нити пак трпити да који спомене. И ако би се који усудио тако што предузети и споменути, хоћемо га за обшчега нашега врага и народња непријатеља и бунтовшчика сматрати, држати, судити и наказати.

Ништа што се каса важних народних дјела у Совјету у земљи, и вње земље, без знања и одобренија Верховнаго Вожда никаково никад дјелат нећемо; никакова у земљи нашој поглавара, војводу и кнеза без потвржденија онога признават нећемо.

Ни чиновнике служашче народ сербски и во обшче никога смертном казнију, вјечним заточенијем и низверженијем бес согласија Верховнаго Вожда казнит нећемо, који власт има и дајемо му право помиловат.

[Б] Старешине — Карађорђу

Хоћемо њему и његовим законим потомком свагда и у свако време шчистија и нешчистија вјерни и покорни бити.

Никада о постављенију другога верховнаго вожда, докле је Он жив и његово племе буде, нећемо мислити, говорити, јешче мање избирати; и ако би се такви међу нама радио и дерзнуо би против наших завјешчаниј, свакога таковога сматраћемо као обшчег врага а народња непријатеља онога бунтовщика держати, суду на казн јединогласно предати.

3. Ми хоћемо новонаименовани Правителствујушчи Совјет за всегда верховним правителством народним сматрати, почитовати и зашчишчавати; све от онога на нас вазложенија свјатјејше исполъавати и крајње подвергавати се до конца нашего живота, које и насљедником нашего чина и достојинства препоручујемо свјатјејше набљудавати.

У никакова дјела изван наше границе без јавнога повељенија Верховнаго Вожда нећемо се упуштати, и који би дерзнул, да буде без силе.

Никога у земљи нашој за началника признавати нећемо, који не буде наименован и потврђен от Верховнаго Вожда и Правителствујушча Совјета.

Никога под смертну казну подметнут нећемо без увједомленија Правителствујушча Совјета и одобренија Верховнаго Вожда

[В] Карађорђе— Правигелствујушчем совјету

Да Ја изван земље ни у самој земљи ништа без поразумија Правителствујушча Совјета Народња дјелати нећу. Зато издаваћу свима вообшче моје заповјести чрез Правителствујушчи Совјет на попечитеље и члене онога, равномјерно сва потврђденија за коменданте, војводе и кнезове и приглашенија на народ и пр.

Да Ја никада никому допустити нећу, нити пак сам кога смертијом, вјечним заточенијем каштиговати без поразумија Правителствујушча Совјета иећу, нити ћу ја кому осужденому жесточију казн него што буде Совјет Народни одсудио наложити; но уздержавам себи право умекшати и опростити казн.

Нећу никогда допустити да кто би ни био у земљи каквоу власт сам себи силом присваја. Но сваки чиновник има се соборно са знањем Правителствујушча Совјета избрати и от мене потврђденије получити.

УРЕЂЕЊЕ ПРАВИТЕЉСТУЈУШЧЕГ СОВЈЕТА 1811.

[...] Верховни Сербскаго Народа Водж Георгиј Петрович, аки истини попечитељ блага обшче-народна, господам комендантом, војводам,

кнезовом и цјелому народу данас увједомленије издајем и о полновластном основију Правитељствујушчаго Совјета заповедам;

1. Правитељствујушчи Совјет признати, почитовати и у свем вообшче њему покоравати се у будушче, које јест моја воља а благополучије народа изискује.

2, Поменути члени Совјета јесу сваки поособ једино гласни и у свему равни тако да један без другог и два без прочих никакво дјело закључити власт не имају, кромје ка коваго отсуствија таковаго Народњег Правителства и лучшаго оному устројства раздјељават свакому члену Совјета чин и дјело, које да буде на сљедујушчем основију.

а. Господар Младен Милованович, попечитељ војених дјел, тајни дјејствителни член Совјета.

б. Господар Миленко Стојкович, попечитељ иностраних дјел, тајни дјејствителни член Совјета.

в. Господин Доситеј Обрадович, попечитељ просвјешченија, тајни дјејствителни член Совјета.

г. Господар Јаков Ненадович, попечитељ внутрених дјел, тајни дјејствителни член Совјета.

д. Господар Петар Тодорович, велики вилајетски судија, тајни дјејствителни член Совјета.

е. Господар Сима Маркович, попечитељ хазне, тајни дјејствителни член Совјета.

5. Овде имено раздјелени члени Совјета сваки воособ примиће наставленије у свом дјелу шта и како делати треба, и таково свако наставленије да буде свакому от членов закон.

УСТАНИЧКИ ЗАХТЕВИ ИЗ 1813.

Границе да остану докле страже српске стоје и у ово парче земље нико да нам се не меша.

Велики султан и светли Девлет да признаду Карађорђа за Врховног српског вожда, и да га потврде својим царским писмом и печатом [...].

Велики султан такође да призна правитељствујушчи Српски совјет и Земски суд, којих Светли Девлет својим ферманом да потврди, Вожд и судови народом да управљају и по вољи царској да се владају.

Ми пак обећавамо се светлеме Девлету верни и истинити поданици бити. Једног царског човека пашу или везира примаћемо међу нас у Београд с толико Турака колико уговоримо, и колико за потребно нађемо, за знак нашег к цару верног поданства и да је ово земља царска.

Обећавамо се светлеме Девлету от ово парче земље данак отсеком давати за све а приходи у земљи да буду народни, и обећавамо се овај данак,

колико погодимо тако подпуно издавати (или самому Девлету или коме Девлет издавати заповеди) да нигда пара не фали.

Данак отсеком да дајемо онолико, колико Турски Девлет заиште и колико уговоримо. Овај данак да купе наши кнезови по народу а не Турци.

Српски врховни вожд, правитељствујушчи Совјет и Суд земаљски да суде Србима, а они царски везир, да заповеда и суди Турцима, који у гарнизону буду.

Трговина свака да иде, и штогод од ове пропадне, чије било, докле српске страже стоје, српско правитељство да плати.